

ЛІНГВАТЭКСТАЛАГІЧНЫЯ НАЗІРАННІ НАД БЕЛАРУСКАЙ ВАЕННАЙ ПРОЗАЙ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХХ ст.

Беларуская проза як адзін з асноўных тыпаў мастацкага слова поўнасьцю сфарміравалася ў першай палове ХХ ст. Станаўленне і развіццё ўсіх яе жанраў было паскораным, г.зн на працягу ўсяго 2–3 перадваенных дзесяцігоддзяў. Затое ў другой палове ХХ ст. беларуская проза стала маналітнай і фундаментальнай, шырокамаштабнай і манументальнай. Асабліва гэта мае дачыненне да мастацкай літаратуры на ваенную тэматыку. Для большай зручнасці ў тэрміналагічным выкарыстанні мы будзем называць такую прозу ваеннай, адрозніваючы яе ад аналагічнай у фальклору і мемуарыстыцы.

Паводле адлюстравання ваеннага ліхалецця і справядлівай барацьбы армейскіх часцей і партызанскіх атрадаў з ворагам беларускую ваенную прозу можна кваліфікаваць і як гераічную, і як дакументальна-рэалістычную, і як лірычна-рэалістычную, і як псіхалагічную, і інш. Практычна названыя асаблівасці адлюстравання аб'ектыўнай і суб'ектыўнай рэчаіснасці знайшлі ўвасабленне найперш у такіх значных эпічных палотнах, як раман-эпапея М. Лынькова «Векапомныя дні», трылогія І. Мележа «Мінскі напрамак», пенталогія І. Шамякіна «Трывожнае шчасце», большасць «быкаўскіх» аповесцей, дылогія А. Адамовіча «Партызаны» і г.д. Праца названых і іншых пісьменнікаў над рукапісамі, машынапісамі, выданнямі і перавыданнямі сваіх твораў і іх варыянтаў сведчыць пра значныя дасягненні аўтараў у фарміраванні і ўдасканаленні беларускай ваеннай тэрміналогіі, у шліфоўцы норм беларускай літаратурнай мовы, асабліва ва ўзаемадзеянні іх з нормамі рускай літаратурнай мовы, у павышэнні культуры роднага слова (выказвання, кантэксту, тэксту).

У сучаснай беларускай філалогіі лічыцца, што М. Лынькоў зрабіў сапраўдны творчы подзвіг, працуючы над «Векапомнымі днямі». Напомнім, што над сваёй эпапеяй пражыў пачаў працу ў 1942 г., у 1958 г. апублікаваў яе ў 4 тамах, а да канца свайго жыцця (памёр у 1975 г.) дапрацоўваў і перапрацоўваў твор, які ў параўнанні з першым выданнем быў скарачаны амаль што ўдвая.

Вельмі працавітым быў І. Мележ. Яго першы раман «Мінскі напрамак», які кампазіцыйна складаўся з трох кніг («Хмары на світанні», «Мінск за небакраем», «Будучыня з намі»), упершыню выдадзены ў 1952 г., для асобнага выдання яго ў 1974 г. у серыі «Беларускі раман» фактычна быў амаль поўнасьцю напісаны занова, хоць дапрацоўкі і перапрацоўкі твора вяліся пастаянна. Ніжэй фрагментарна пакажам працу І. Мележа над сваім першым раманам, пачынаючы ад рукапісу і канчаючы неаднаразовымі публікацыямі, у тым ліку і ў Зборах твораў (як прыжыццёвых, так і самых апошніх, акадэмічных).

Першым апублікаваным матэрыялам з рамана І. Мележа «Мінскі напрамак» варта лічыць урывак пад назвай «У той дзень» («Літаратура і мастацтва». – 3 ліпеня 1948 г.), а не ўрывак «Партызанскі заслон» («Літаратура і мастацтва». – 20 жніўня 1949 г.), як адзначаюць некаторыя даследчыкі. Возьмем невялікі фраг-

мент з першапублікацыі і прасочым, як ён відазмяняўся ў аўтарскай працы да самага апошняга 10-томнага Збору твораў пісьменніка.

У ЛіМе (3.07.1948):

Нястрымная плынь наступлення хутка кацілася да Мінска, абцякаючы горад з трох бакоў.

Ужо 2 ліпеня пехацінцы і танкісты, што наступалі на поўнач ад Мінска, перахапілі дарогі на Вільню і Ліду, а часці, што былі з поўдня, занялі Стаўбцы, Несвіж і Гарадзею. Галоўныя шляхі, якімі звязвалі немцы Мінск са сваім тылам, былі перарваны.

Вялікія сілы двух франтоў рушылі проста на Мінск.

З усходу, разбіўшы нямецкія заслоны пад Смалявічамі, падыходзілі танкавыя брыгады і пяхотныя палкі Чэрняхоўскага. З поўдня, ад Асіпавіч, спяшаліся перадавыя часці Ракасоўскага. Яны ішлі няспынна, каб паспець да штурма.

З лясцоў да сталіцы набліжаліся партызаны.

Над Мінскам займаўся новы дзень...

Усю ноч на 3-га ліпеня батальён Лагуновіча прабіваўся наперад. Пасля бою пад Жукавым лугам капітан павярнуў свае танкі на магістраль і проста па асфальту хутка павёў іх на Мінск.

Наперадзе Аляксея бачыў вялікае зарыва, якое то шугала ўгару, займаючы паўнеба, то спадала. Яно было зусім блізка. Аляксею здалася, што ён чуе пах гары, якая прабіваецца ў машыну.

Калі пачало развідняцца, выслізганыя тусеніцы лічылі апошнія кіламетры магістралі.

У часопісе «Польмя» (1952. – № 7. – С. 73–74):

У ноч на 3-га ліпеня, калі нашы часці падыходзілі да Мінска, перадавыя падраздзяленні рэштак 4 нямецкай арміі генерал-лейтэнанта Мюлера былі яшчэ кіламетраў за пяцьдзесят ад Мінска. А ім па плане гітлераўцаў трэба было абараняць горад!

Нястрымная плынь наступлення набліжалася да Мінска, абцякаючы яго з усіх бакоў. Ужо 2 ліпеня пехацінцы генерал-палкоўніка Галіцкага і Т.М. Ротмістрава, што наступалі на поўначы ад Мінска, перахапілі дарогі на Вільню і Ліду, а часці, што былі з поўдня, занялі Стаўбцы, Несвіж і Гарадзею. Галоўныя шляхі, якімі звязвалі гітлераўцы горад са сваім тылам, былі перарваны.

Вялікая сіла двух франтоў – 3-га Беларускага і 1-га Беларускага – кіравалася проста на Мінск. Адлегласць адлічвалі па тым, колькі кіламетраў засталася да Мінска.

З усходу, разбіўшы нямецкія заслоны пад Смалявічамі, падыходзілі танкавыя брыгады і пяхотныя палкі Чэрняхоўскага. З поўдня, ад Асіпавіч, спяшаліся перадавыя часці Ракасоўскага, якія 2 ліпеня занялі Пухавічы. Яны ішлі і ўночы, і ўдзень, амаль без прывалаў, каб учас паспець да штурма.

Усе ішлі – на Мінск. Усё рушыла – на Мінск: танкісты, пехацінцы, сапёры, разлікі палявых гармат і «кацюш», мінамётчыкі, зенітчыкі. Падыходзілі з розных бакоў партызанскія брыгады і атрады...

У асобным выданні 1952 г.:

У ноч на 3-га ліпеня, калі нашы часці падыходзілі да Мінска, перадавыя падраздзяленні рэштак 4 нямецкай арміі генерал-лейтэнанта Мюлера былі яшчэ кіламетраў за пяцьдзесят ад Мінска. А ім па плане гітлераўцаў трэба было абараняць горад!

Нястрымная плынь наступлення набліжалася да Мінска, абцякаючы яго з усіх бакоў. Ужо 2 ліпеня пехацінцы генерал-палкоўніка Галіцкага і Т.М. Ротмістрава,

што наступалі на поўначы ад Мінска, перахапілі дарогі на Вільнюс і Ліду, а часці, што былі з поўдня, занялі Стаўбцы, Несвіж і Гарадзею. Галоўныя шляхі, якімі звязвалі гітлераўцы горад са сваім тылам, былі перарваны.

Вялікая сіла двух франтоў – Трэцяга Беларускага і Першага Беларускага – кіравалася проста на Мінск. Адлегласць адлічвалі па тым, колькі кіламетраў засталася да Мінска.

З усходу, разбіўшы нямецкія заслоны пад Смалявічамі, падыходзілі танкавыя брыгады і пяхотныя палкі Чэрняхоўскага. З поўдня, ад Асіповіч, спышаліся перадавыя часці Ракасоўскага, якія 2 ліпеня занялі Пухавічы. Яны ішлі і ўночы, і ўдзень, амаль без прывалаў, каб учас паспець да штурма.

Усе ішлі – на Мінск. Усё рушыла – на Мінск: танкісты, пехацінцы, сапёры, разлікі палявых гармат і «кацюш», мінамётчыкі, зенітчыкі. Падыходзілі з розных бакоў партызанскія брыгады і атрады... (С. 601–602).

Як відаць з працытаванага, І. Мележ узбудуў абзацы, прыдаючы сваім выказванням кніжнасць, павышаў дакументалізм, указваючы дакладна, якія франты, арміі, брыгады і палкі змагаліся за вызваленне Мінска, перастаўляў абзацы, фразы, спалучэнні слоў з месца на месца і шмат чаго замяняў, пачынаючы ад асобных слоў і канчаючы закончанымі лагічна і сінтаксічна канструкцыямі. Далей за аснову было ўзята выданне 1952 г., а праўка тэксту ішла па лініі культуры маўлення («Нясвіж», «Чэрняхоўскага», «Асіповіч», «штурму» – у 1958 г.), («нашы войскі», «4-й нямецкай арміі пад камандаваннем», «па разліках нямецкага камандавання», «на поўнач ад Мінска», «што рушылі з поўдня», «Стаўбцы», «Вялікія сілы... кіраваліся», «палявыя гарматы і «кацюшы», «мінамёты і зенітныя ўстаноўкі» – у 1974 г і 4 т. 10-томнага зб. тв.) і г.д.

У Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛМ) захоўваецца выданне «Мінскага напрамку» 1958 г. з праўкамі І. Мележа проста сінім чарнілам у самой кнізе. Так, напрыклад, на 5 с. другога тома закрэслена: «Зямля Беларусі!

Пявучыя лясы Бабруйшчыны, беластвольныя бярозавыя гаі Гродзеншчыны, сінявата-зялёныя ельнікі на пясчаніках.

Шырокія вятры над палямі, акаймаванымі частымі кучаравымі пералескамі, над жытнімі зрэдку ўзгорчатымі прасцягамі. Таямнічы нясціхны шэпт чаратоў на Пінскіх балотах, сінія, з малых год помныя, любыя сэрцу воды Прыпяці, пенныя хвалі Нарачы.

Векавечныя муры Віцебска і Турава, маўклівыя помнікі далёкай мінуўшчыны, заімшэлыя сведкі нашай даўняй славы і варажой ганьбы. Клапатлівы шум новых заводаў Мінска, турбін Асінаўкі, тысяч іншых помнікаў пяцігодак, які сціх, анямеў на тры доўгія пакутныя гады...»

На 4 старонцы таго ж самага выдання, на свабодным месцы, рукою самога ж аўтара напісана: «Зямля наша. Любыя, з дзіцячых год помныя сэрцу воды Прыпяці. Клапатлівы гоман заводаў Мінска, турбінаў Асінаўкі, – які заціх на тры доўгіх, бясконцых гады...»

Чуеш, грымяць грамы над Оршай і над палескімі гушчарамі. Чуеш? Гэта грамы, якія ты чакала: з імі скончыцца цяжкая непагадзь, зноў заззяе неба людзям і траве. Ідзе табе на помач вялікая маці – Масква, твае крэйныя браты, сыны вялікай сям'і нашай... Чуеш? Гэта час твайго збаўлення, тваёй урачыстасці. Выпакутаваны час вялікай радасці». Зараз гэта крыху зменены (лексічна і граматычна) эпіграф да часткі трэцяй (на асобнай старонцы, пасля: Кніга другая МІНСК ЗА НЕБАКРАЕМ).

БДАМЛМ захаваў і мноства папак з дапрацаванымі і перапрацаванымі рукапісамі раздзелаў і падраздзелаў кожнай часткі «Мінскага напрамку». Друкаваныя

крыніцы паказваюць толькі пераважна колькасна, як змянілася тая ці іншая частка або яе раздзел ці падраздзел, а вось рукапісы і машынапісы даюць поўнае ўяўленне пра сам працэс дапрацоўкі ці перапрацоўкі як усяго твора, так і асобных яго фрагментаў. Напрыклад, калі ў выданні 1974 г. раздзел III другой кнігі (ч. III) складаецца з 8 падраздзелаў, то ў часопісным варыянце (гл. «Полымя». – 1952. – № 6) і выданнях 1952 і 1958 г. знаходзім толькі 2 падраздзелы (5,5 часопісных стар. і 10-11 кніжных). У 6-томным зборы твораў – таксама 8 падраздзелаў аб'ёмам у 26 с., а ў выданні 1974 г. раздзелаў столькі ж, а старонак на паўдзiesiąтак меней. Калі ж параўнаць надрукаваны раздзел з рукапісам, то працу пісьменніка можна наблізіць да працы выдатнага цесляра, які з прывезеных з лесу грубаватых хлыстоў можа збудаваць прыгожы асабняк.

Рукапіс згаданага раздзела другой кнігі рамана «Мінскі напрамак» колькасна не даходзіць і да двух дзесяткаў старонак разам з усялякімі ўстаўкамі і надпісамі над закрэсленым ці перакрэсленым. Пачатак яго такі:

«Калі пачалася артпадрыхтоўка, Чарняхоўскі (разам з іншымі генераламі. – Закр.) вышаў (з бліндажа наверх. – Закр.) на назіральны пункт.

(Сонца. – Закр.) (Узыходзіла сонца. Яно асвятляла. – Закр.) (Сонца, што ледзь узнялося, асвятляла чырванню. – Закр.). У чырванаватым бляску ранняга сонца (калацілася была адкрылася. – Закр.) адкрылася грукатліва-дымная зямля. (З вышыні 208,5. Далёка, на многія кіламетры віднеўся прасцяг, на якім яшчэ быў вораг. – Усё закр.). На ўсім (гэтым. – Закр.) прасторы, дзе быў вораг, ускідваліся (стаўбуры кавалкаў зямлі. – Закр.) стаўбуры, успыхвалі агні, паўзлі (матава-нязлічоныя. – Закр.) хвалі дыму. (Яны падымаліся, ляцелі, а ў сярэдзіне іх увесь час там і тут успыхвалі агні. – Увесь сказ закр.). (З усіх бакоў – наперадзе, злева, справа, з бакоў, ззаду – былі гарматы. – Усё закр.) На варожыя пазіцыі (плылі – Закр.) ішлі самалёты, (якія. – Закр.) наводдаль яны разварочваліся, выстрайваліся ў рады, і над дымамі артылерыйскага валу ўздымалі хмары ад выбухаў бомб. Артылерыя біла і біла, самалёты ішлі і ішлі, (хваля за хваляй. – Закр.) агні (і дым. – Закр.) наперадзе ўсё ўспыхваюць, усё ўскідваюцца, усё гусцею. Не згасаючы, не слабеючы, кіпела, лютавала наперадзе бура агню, выбухаў дыму...

(Ад артылерыйскіх стрэлаў гула, уздрыгвала зямля. – Сказ закр.) Чарняхоўскі некалькі хвілін з уцехаю глядзеў на дымны прастор, слухаў рэў і клёкат, што поўнілі і яго, і ўсіх адчуваннем незвычайнай моцы сваёй арміі, сваёй краіны. Але і ў гэты час, калі адчуванне моцы было асабліва (востра. – Закр.) новым, вострым, ён амаль не чуў толькі адну радасць. Радасць яго ўплялася ў многія іншыя адчуванні, якія (жылі. – Закр.) былі ў ім перад гэтым у бліндажы, якія жылі ў ім усе клопатныя дні. (Далей была ўстаўка, якую потым І.Мележ закрэсліў: «Сярод гэтага адчув. Было радасна-неспакойн. – учора, калі пачалі разведку боем, на правым фланзе нечакана хутка прарвалі... У іншых было цяжка.» На полі першага лістка было пра гэта вельмі сцісла сказана і падкрэслена дзвюма вертыкальнымі лініямі: «Першы дзень – 22 – разведка боем. Не чаканая, добрая ўдача на поўначы»). Як водгук на даўнія турботы зразу (прымеш звычайнае. – Закр.) паявілася практычнае, камандзірскае: наколькі ўдалы гэты агонь, наколькі эфектыўнай будзе падрыхтоўка. (Падкр. І.Мележам).

(Гэта пытанне прымусіла. – Закр.) Неспакой (пра фронт, пра іншыя арміі. – Закр.) пра тое, як будзе артпадрыхтоўка, прымусіў яго хутка (алусціцца ўніз. – Закр.) вярнуцца ў бліндаж КП, да (усіх. – Закр.) тых апаратаў, якія звязвалі яго з (усёй той вялізнай. – Закр.) усімі (арміямі. – Закр.) злучэннямі, установамі, людзьмі, што з пачаткам артпадрыхтоўкі ўступілі ў новую, даўно чаканую (і адказную. – Закр.) разам – асабліва адказную паласу важных змен. (Усё ён. – Закр.)

У гэтым адчуванні, што наступіла новая паласа, асабліва (*Важн. – Закр.*) хвалявала яго неадступнае разуменне таго, што з пачаткам гэтай новай паласы пачынаецца самая строгая (*няў. – Закр.*) праўдзівая праверка ўсяго таго, што рабіў ён, чым жыў усе папярэднія дні. (*Ацэнка. – Закр.*) Праверка яго старанняў, разлікаў, прадбачлівасці, надзей, праверка яго камандзёрскай вартасці.

Праверка гэта, можна сказаць, часткова пачалася ўжо яшчэ ўчора, калі на многіх участках фронта (*пачалі. – Закр.*) вялі разведку боем. Разведчыя баі ўжо многае правярылі: можна было ўжо прадбачыць, што на Віцебскім і Багушэўскім (*напрамках войскі прарвуць фронт, але. – Закр.*) справы павінны пайсці добра, а за аршанскі кірунак трэба непакоіцца. За ноч зрабілі вывад з разведкі: падцягнулі некаторыя дывізіі, перанацэлілі артылерыю і авіяцыю, але тыя загадкі, якія ледзь праявіліся ўчора, і сёння яшчэ засталіся загадкамі. (*Толькі нават. – Закр.*) Яшчэ большымі, больш (*неспак. – Закр.*) непакоілі. Як яно пойдзе (*усё. – Закр.*) далей? Ці ўсё зроблена так, як належыць? Ці не памыліўся ў чым-небудзь? – гэтыя і іншыя падобныя да іх пытанні, якія падганялі ўвесь час, якія гналі яго ў штабы армій, на перадавыя пазіцыі, якія прымушалі строга патрабаваць ад усіх генералаў і салдат, якія не давалі спаць начэй, учарашні дзень і сённяшнюю ноч зноў трывожылі яго.»

Працытаваныя дзве рукапісныя старонкі амаль растварыліся на пяці кніжных. Апошні абзац стаў увогуле трохслоўным: «Як яно пойдзе?..» Аднак чатыры першыя абзацы ва ўсіх выданнях захавалі аснову працытаванага ў рукапісе: «Калі пачалася артпадрыхтоўка, Чарняхоўскі выйшаў на назіральны пункт.

На ўсім абшары, дзе быў вораг, ускідваліся стаўбуры зямлі, ўспыхвалі агні, паўзлі хвалі дыму. Ён некалькі хвілін узрушана аглядаў абшар, служыў роў і клёкат, што поўнілі ўсё навокал. Але і ў гэты момант, калі тое, што ён бачыў і чуў, было такім новым, павінна было б так радаваць, твар яго, са слядамі бяссоння і напружання многіх дзён, быў па-ранейшаму заклапочаны.

Увесь час, як стаяў ён на КП, ці, падаўшыся ўперад, наблізіўшы вочы да акулераў стэрэатрубы, у кружку якіх ішло ўсё вельмі блізкім, рэзка акрэсленым, ці, адступіўшы ад стэрэатрубы, выпрастаўшыся, глядзеў проста ў амбразуру, яго вярэдзіў неадступны, непрыемны неспакой. Неспакой гэты быў у яго даўно, як прадчуванне; з учарашняга дня ён стаў рэальнасцю, адным з найбольшых яго клопатаў. Яго нарадзіла разведка боем, якую вялі ўчора яго войскі.

За ноч Чарняхоўскі паспрабаваў зрабіць усё, што можна, каб улчыць тое, што выявіла разведка: перанацэліў частку артылерыі і авіяцыі, узмацніў часці, што наступалі ў паласе магістралі, падцягнуў наперад некаторыя дывізіі на правым крыле. Але трывога, выкліканая няўдачай баёў на магістралі, не пакідала яго.» (І. Мележ. Мінскі напрамак. Раман у трох кнігах. Т.ІІ. – Мінск: Маст. літ., 1974. – С. 32).

Так працаваў над кожным сваім творам і яго мовай І. Мележ. А вось у І. Чыгрынава – аўтара шматлікіх твораў на ваенную тэматыку, а таксама значных эпічных палотнаў: раманаў «Плач перапёлкі» (1970), «Апраўданне крыві» (1976), «Свае і чужыныцы» (1983), «Вяртанне да віны» (1992) – бачым зусім іншую адметнасць у працы над родным словам. У нашых публікацыях мы ўжо неаднаразова звярталі ўвагу на гэта¹, аднак агульнапрызнаным лічыцца наступны погляд: «Творчасць І.Чыгрынава – значная старонка ў сучаснай беларускай літаратуры. Яго раманы, апавяданні, драмы вылучаюцца глыбокім пранікненнем ва ўнутраны свет чалавека, тэматычнай разнастайнасцю, значнасцю пастаўленых праблем, моўным майстэрствам. І. Чыгрынаў піша няспешна і грунтоўна, заглыбляючыся ў паўсядзённасць жыцця, не прымаючы эфектныя літаратурныя хады і формы»². На жаль, усе рукапісы пісьменніка знаходзяцца ў сямейным архіве, а ў БДАМЛМ нам удалося адшукаць толькі часопісныя варыянты асобных твораў як з рэдак-

тарскай, так і з аўтарскай праўкай. Параўнанне часопісных варыянтаў з асобнымі выданнямі твораў І. Чыгрынава паказвае на тое, што пісьменнік у большасці выпадкаў аднаўляў адрэдагаванае, але не заўсёды на ўсе сто працэнтаў. З-за немагчымасці павялічваць вызначаныя рамкі артыкула звернемся толькі да асобных мясцін рамана «Апраўданне крыві».

У машынапісе чытаем: «Між тым, здавалася, жанчыну, якая не толькі прысутнічала тут, а і (актыўна ўдзельнічала ў вырашэнні справы. – Закр.) памагала вырашаць справу, не задавальняў такі зыход, таму яна ажно ступіла ў порыве («о» закр., а над верхам напісана чорным чарнілам «а») наперад, стаўшы паміж Зазыбам і Сыркіным». У часопісе «Маладосць» (1976. – № 10. – С. 105) выпраўлены варыянт сказа, але ў асобным выданні рамана ўсё так, як і ў машынапісе, без выпраўлення, за выключэннем «у парыве» (І. Чыгрынаў. Апраўданне крыві. Мн.: Маст. літ., 1977. – С. 181). У шасцітомным Зборы твораў знаходзім толькі замест «Між тым» – «Між іншым» (І, с. 453).

І яшчэ: 1. «Па чорным іржэўніку, які чамусьці не здолеў увесць высмылец, бо дзе-нідзе тырчэлі пеньчыкі, маці падышла да таго месца, дзе яшчэ ўчора, стаяла ў яе акурат пасярод паласы самая вялікая капа, паварушыла нагой, абутай у гумавы бот, попел». У «Маладосці» (1976. – № 11. – С. 63): «Па чорным іржэўніку, які чамусьці не здолеў увесць высмылец, бо дзе-нідзе тырчэлі пеньчукі, маці падышла да таго месца, дзе яшчэ ўчора стаяла ў яе акурат пасярод паласы самая вялікая капа, паварушыла гумавым ботам попел». У асобных выданнях, Выбраных творах у 3-х тт. і Зборы тв. У 6-ці тт.: «тырчэлі», «пеньчукі», «падышла», але «нагой, абутай у гумовы (гумавы) бот».

2. «У газетах амаль кожны дзень з'яўляліся паведамленні – «у народным камісарыяце ўнутраных спраў», але сустракаліся часам знаёмыя ўсім прозвішчы. Вакол гэтых прозвішчаў таксама вялася тады іхняя гаворка.» У «Маладосці» (1976. – № 11. – С. 69) «але сустракаліся часам знаёмыя прозвішчы» і г.д. апушчана, а ва ўсіх астатніх выданнях працытаваная частка складаназалежнага сказа адноўлена.

У значна большых фрагментах аднаўленне рукапіснага (машынапіснага) матэрыялу амаль стопрацэнтнае. Напрыклад, у «Маладосці» (1976, № 11) не знаходзім такога фрагмента: «Удзень палонныя трымаліся бліжэй да агароджы, бо з таго боку часам падыходзілі хлапчукі з чыгуначнай станцыі і навакольных вёсак і ўпотаі ад лагернай аховы перакідвалі цераз дрот то акраец хлеба, то вараную бульбіну, то яшчэ якую-небудзь ежу, што мела цвёрдасць і магла ляцець. Уласна надзеі вялікай, што якраз табе, а не каму іншаму пашанцуе схпіць наляту хоць маленькі кавалачак, не было, але натое яна і надзея, каб на нешта спадзявацца. Мурач таксама выйшаў у той дзень на паляванне да агароджы. Там ён і стаў сведкам, як да варот лагера, дзе знутры стаялі вартавыя, нейкі палонны вёў за каўнер другога палоннага.

– Пан, – сказаў вартавому, – гэта камісар! (У машынапісе – «юда»).

За каўнер ён трымаў спалоханага чалавека з усходнім (у маш. – «яўрэйскім») абліччам. Але рэакцыя ахоўніка была зусім нечаканай. Той замахнуўся цяжкім дубцом, які трымаў у руцэ (такія дубцы ўнутраная ахова насіла пры сабе, і выцяў раптам па карку палоннага, што падвёў да яго камісара (у маш. – «яўрэя»), а тады бліснуў у паветры дубцом другі раз і выцяў гэтаксама камісара (у маш. – «яўрэя»). Брыдкае відовішча. Выходзіла, што ўчынак нейкага нягодніка ўзбурыў немца!.. Можна сабе ўявіць, ці пашкадаваў бы вось такі чалавек, каб хоць няўзнак даведаўся, што нехта збіраецца ўцячы з лагера. Таму Мурач і не стаў шукаць сярод незнаёмых людзей напарніка».

Працытаваны фрагмент адноўлены ва ўсіх асобных выданнях (маюцца на ўвазе і выданне 1977 г., і Выбраныя творы ў 3 тт., і выданне ў серыі «Школьная

бібліятэка», і І т. 3б. тв. у 6-ці тт.), акрамя 2 сказаў: «Брыдкае відовішча. Выходзіла, што ўчынак нейкага нягодніка ўзбурыў немца!..»

Некаторыя рэплікі дыялогаў маюць нязначныя папраўкі ў рамане І.Чыгрынава «Апраўданне крыві», як і ў іншых раманах пісьменніка. Тыповым прыкладам, можна сказаць, такой культурнамоўнай дапрацоўкі з'яўляецца наступны:

«– Не была і ўжо, мусіць, не буду, – сказала яна (Ганна Карпілава. – М.А.). – Якое цяпера замужжа? Толькі і ўцеха адна, што з другімі зраўнялася, цяпера мы ўсе тут аднолькавыя – і саломенныя (папраўлена на «саламяныя») ўдовы, і праўдашнія, і тыя, што замужам, і тыя, каму не павязло (папраўлена на «пашэнціла») з етым. Як у той песні п'яецца – нам учора праява была, а сягоння другая. Ну, а як вы, Дзянісавіч?»

Параўнанне прыведзеных вынікаў працы І.Мележа і І.Чыгрынава над мовай сваіх твораў яркава пацвярджае і даказвае, што першы клапаціўся пра мастацкасць і дакладнасць усяго выказвання (абзаца, тэксту), а апошні аддаваў перавагу мастацкай дэталі, нават самай дробязнай: «Вялікія сілы двух франтоў рушылі проста на Мінск» і «Вялікія сілы двух франтоў – 3-га (Трэцяга) Беларускага і 1-га (Першага) Беларускага – кіраваліся проста на Мінск. Адлегласць адлічвалі па тым, колькі кіметраў заставалася да Мінска» (у І. Мележа); «Аднак з усяго радаснага і нярадаснага найбольш запомнілася ўсім адмена картачнай сістэмы на хлеб і забойства Кірава» і «Усіх скаланула вестка аб забойстве Кірава», не «памагала вырашаць справу», а «актыўна ўдзельнічала ў вырашэнні справы», не «паварушыла гумавым ботам попел», а «паварушыла нагой, абутай у гумовы (гумавы) бот, попел» і г.д. (у І.Чыгрынава).

Яшчэ большую пераканаўчасць маюць супастаўленні першапублікацый з апошнімі прыжыццёвымі тэкстамі пісьменнікаў. Напрыклад:

У І. Мележа:

«Адна за адной пачаліся шалёныя атакі.

... Снарады і міны са свістам лажыліся спераду, ззаду, збоку. Уздрыгвала зямля. Шыбалі ўгару цёмныя слупы дыму, бліскала ўнізе полымя. Разам з зямлёю ўзляталі маладыя сасонкі, вырваныя з караннем, кружачыся, павольна падалі з асядаючым пяском. З гары сыпаліся ссечаныя асколкамі галінкі. Адна міна ўцэліла ў ствол сасны – коротка бліснула полымя, і дрэва пераламалася. Тонкая стромкая вяршыня, акрэсліўшы кучараваю макаўкаю нябачную дугу, моўчкі ўпала на зямлю. Застаўся цяпер тырчаць толькі камель з вострым белым верхам.

Па пясчанаму адхону поўз, таючы, горкі парахавы дым. Ад яго душыла ў грудзях і шчыміла ў горле.

А Тураўцу разам з другімі трэба было сядзець у неглыбокіх, наспех выкапанных акупчыках, у якіх ад выбухаў аб'язджалі сыпучыя берагі. Здавалася, што зараз на галаву ўпадзе міна і разнясе яго на шматкі. Хацелася ўціснуцца глыбей у зямлю, каб ніякі аскопак не зачпіў, стаць маленькаю мурашкай... Зямля родная, якой яна была блізкай і дарагой цяпер яму!

То раптам падымалася неаднолькавае жаданне – ускочыць і бегчы. Усёроўна куды – толькі хутчэй, хутчэй. Толькі-б не гэтае бясконцае, жудаснае чаканне. Ён не адразу пачуў, што наступіла цішыня, бо ў вушах яшчэ звінела. Ён атрос пясок, што забіўся за шыю, прачысціў вушы, нібы баючыся, што аглух. Здавалася, што ўвесь свет раптам сціх, знаёмы краявід застыў перад вачыма, як у нямым кіно. Усё было нібы ранейшае, толькі нейкае несапраўднае». (Партызанскі заслон // «Літаратура і мастацтва». – 20 жніўня 1949 г.) і

«Адна за адной ішлі моцныя атакі.

Снарады і міны лажыліся спераду, ззаду, збоку. Здрыгвалася зямля. Шыбалі ўгару цёмныя стаўбуры дыму, востра бліскала полымя. То ў адным месцы, то ў

другім узляталі маладыя сасонкі, вырваныя з карэннем, кружачыся, падалі ў хмарах пяску; сыпаліся ссечаныя асколкамі галінкі.

Адна міна ўцаліла ў ствол сасны. Коротка бліснула полымя, і дрэва пераламалася. Тонкая стромкая вяршыня, акрэсліўшы лапчастаю макаўкаю дугу, моўчкі апусцілася на зямлю. Застаўся цяпер тырчаць толькі камель з вострым белым верхам.

Калі раптам сціхла, Туравец не адразу пачуў, што настала цішыня, у вушах яшчэ звінела. Ён атрос пясок, які насыпаўся за каўнер, прачысціў вушы... Было так ціха, што ламала скроні.» (Мінскі напрамак. Кніга першая. Хмары на святанні. – Мн.: Маст. літ., 1974. – С. 10).

У І. Чыгынава:

«У Верамейках ўжо каторы месяц, пачынаючы з досвітку кожнага дня, зноў чуўся звон кавадлы. Далятаў ён ва ўсе канцы вёскі з кузні, якая стаяла амаль пасярод яе і якая маўчала, бы акамянела раптам перад тым, адно колькі месяцаў – лічы, з часу другой мабілізацыі, калі пайшоў на зборны пункт у Кручкоўскі гай, што ля Крутагор'я, верамейкаўскі каваль Васіль Шандабыла. Тады здавалася, што мужыкі ідуць на вайну зусім ненадоўга, адно збяруцца з сіламі, – гэта ж падумаць, зрушыла адным часам уся краіна, ад Амура да Гродні. Але мінавалі ў крывавай бойцы дні, месяцы...» (Свае і чужыя // ЛіМ. – 1979. – 23 лютага) і

«Між тым у Верамейках ужо каторы час, пачынаючы з досвітку кожнага дня, зноў чуўся звон кавадлы. Разлятаўся ён ва ўсе канцы вёскі з кузні, якая стаяла, акурат анямелая, лічы ад другой мабілізацыі, калі пайшоў на зборны пункт у Кручкоўскі гай, што каля самага Крутагор'я, верамейкаўскі каваль Васіль Шандабыла. Тады яшчэ здавалася, што ідуць мужыкі ідуць на вайну зусім намала, адно збяруцца з сіламі, – гэта ж падумаць, зрушыла супраць Гітлера ўся краіна, ад Амура да Беластока. Але тым часам у дарэчным спадзяванні мінавалі дні, месяцы...» (Свае і чужынцы // Выбр. тв. У 3-х тт., т. 3, с. 255).

Цікавыя назіранні можна праводзіць, супастаўляючы розныя варыянты адвольных фрагментаў, выданняў і перавыданняў раманаў І. Навуменкі «Сасна пры дарозе» (Мн., 1962), «Вецер у соснах» (Мн., 1967), «Сорак трэці» (Мн., 1974), аднак гэта тэма асобнага артыкула.

ЛІТАРАТУРА

1. *Абабурка М.В.* Развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – С. 147-150; Тэарэтычныя асновы беларускай лінгвістычнай тэксталогіі. – Матэіў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2003. – С. 81.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рад. А.Я. Міхневіча.* – Мн.: БелЭМ, 1994. – С. 615.

SUMMARY

This article deals with the studying of the language prose about war by Melezh, Chigrinov, etc.